

BEVEZETÉS

«Sine ira et studio» írni nem annyit jelent, mint szenvedélytelenül állni a valóság előtt. Helyes, ha az igazság utáni vágy a szenvedély fokáig ér. De az igazság csak a tárgyban jelenik meg. Ezért a történetírónak szinte meg kell semmisülnie a tárgyban, egybe kell olvadnia a mult elérhetetlenül sokszerű emberi valóságával, mert csak így érheti el az igazság megtalálásának nyugalját. Egyetlen történetírói műfaj van, amely nem mond le az igazság szenvedélyéről és mégsem akar fölolvadni a tárgyban, sőt ellenkezőleg önmagán keresztül hirdeti a valóságot, s ez a napló és az emlékirat. Az előbbi napról-napra örökíti meg az eseményeket, gyakran egyéni felfogás szerint kommentálva, az utóbbi már késői visszatekintés, amelybe beleszól emlékezés és felejtés, ítélő értelem. Míg azonban az emlékirat inkább a külvilágra figyel, a vele rokon önéletrajz teljesen az én felé fordul s benne a legerősebb az irodalmi jelenségcsoport egocentrikus természete. Vannak ugyan olyan kifelé forduló személyiségek, akik emlékirataikban a tiszta megfigyelők álláspontjára helyezkednek, abban a hiszemben, hogy látásmódjuk azonos az igazsággal: «csak így» és sehogy másként! De náluk is látszik az emlékirat két egymástól távolodó összetevő ereje, a személyiség és az igazság, amelyek azt eredményezik, hogy a napló és emlékirat menthetetlenül eltávolodik az igazság szolgálatától, történetírásból a történetírás tárgyává és forrásává alakul, a szerzőnek önmagáról írott eposzává vagy ítéletévé, de mindenképpen irodalommá. Annál is inkább, mert a szerencsés találkozásokot nem számítva, az emlékirat mint történetírás gyakran a műkedvelés képét mutatja. Viszont az a történetírás, amely késői időcsúcsról tekint vissza, erősen próbára teszi a történetíró beleérző képességét, akinek szüksége van közvetlen tapasztalatokra s ezt adja többek között az emlékirat. Mindenki által megközelíthető, mint élő valóság tűnik föl. Emberi közelséget teremt történeti hősök s olvasók

között. Nem bontja föl az életet ismeretrészekre, hogy azokból szintézist alkosson, hanem a fölbontatlan életet adja.

Az emlékiratot egyéni érzések, vagy szenvedélyek viszik előre. Ezért a legtöbb emlékiraton nyilvánvaló a szándék. A szerző tisztázni akarja magát valami vád alól, védekezik, tiltakozik, le akarja róni hálóját, félt valakit, szenved valamiért, serkenteni akar, meg akar tisztulni gyarlóságai szemléletében, meg akarja érteni életét és annak fordulatait, személyét szeretné megnagyítani, mert hősnek látja magát. Mindezek a mozzanatok odébbtaszítják az igazságot, de az emlékiratot éppen szubjektivitása teszi vonzóvá. Emberi dolog, hogy az egyéniséget az olvasó jobban megérti a személytelen igazságnál. Az emlékirat mindenesetre a nagy válságok, a megsokasodott események, a meglepő újságok idejének műfaja, amikor a történés megragadja a legegyszerűbb szemlélőt is, vagy eddig nem sejtett szenvedélyek s hatalmas eszmények kényszerítik az írókat, hogy erejükről valljon. Dante «Vita Noova»-ja nem képzelhető el máskor, mint amikor keletkezett, az újkor kezdetén. Ez a lírai regény, vagy költői emlékirat, – nevezzük bárhogyan – már címében is azt hirdeti, hogy valami megváltozott. A költő az életet megváltoztató érzést akarja megmagyarázni. Beatrice s a róla írott versek rejtvényként állanak előtte. Ő, mint «égi csoda» s a róla írott költemények, mint titkos írás, amelynek kulcsát már-már elfelejtette. «Az értelem mérónjával kutatja egykori elragadtatott pillanatainak mélységét, amidőn magyarázza a költemények teremtő hangulatát s mit miért írt. Dante «Új Élet»-e már nem öntudatlan valóság, hanem emberi műalkotás, amelynek stílusa van, éppen úgy, mint ahogy beszéde sem véletlen szavak hullása, hanem megszerkesztett. Ugyanennek a korválságnak kellős közepén Petrarca Augustinustól kér és kap bátorítást. A «Titkos lelki küzdelem», meg «A jó és balszerencse orvossága» olyan könyvek, amelyek a lélek nyugalomát keresik mindenekfölött. Sokan úgy vélik, hogy a renaissance az egyéniséget fedezte fel. Ugyanannyira azt is mondhatnánk, hogy a lelket találta meg. A valóságban csupán a földi életet és lakhelyet igyekezett méltóvá tenni mindkettőhöz. S ebben tényleg a lélek és egyéniség nagyobb szeretete nyilvánult meg. Szimbolikus jelenet az újkor kezdetén, amikor a Mont Ventoux csúcsán a látvány fenségétől megindított Petrarca Augustinus «Vallomásait» olvassa. Annak megrovását, hogy az emberek elmennek a távoli tengerekre és hegycsúcsokra, utaznak végig a folyókon, kutatják a csillagok forgását, csak

egybe, lelkükbe nem mélyednek. A lélek és egyéniség jelentőségének megnövekedésével, földi megvalósulásával lehet magyarázni a leghelyesebben az emlékiratot. Az újjászületés kora hozta magával s mint a jellemző műfajok általában, sok-eredetű volt. Az emlékirat és napló különféle típusai egyszerre bukkannak föl az élet különböző tájain s a műfaj hamarosan groteszk túlzásba jut, amely ugyancsak a korjellemező műfajok saját-sága. Az emlékiratnak már ilyen monumentuma Benvenuto Cellini önéletrajza, aki bámulatos erejében annyira túlméretezi önmagát, hogy mulatságossá válik, már nem demiurgos, hanem univerzális kópé. Mégis legjellemezőbb művében, hogy élete mintegy műalkotás.

Az emlékirat olyan korban keletkezett, amely az életet az öntudatos emberi szellem megnyilvánulásának fogta föl s az alakuló történetet ugyancsak emberi alkotásnak vette. Persze az emlékirásra való törekvés nem teljesen új. A Szent Gallen-i évkönyvek, a «Casus Sancti Galli», ez a pompás középkori mű, alig választható el a napló alkatától. Az írástudó szerzetesek kívül voltak ugyan a világi életen, mégis távlatát, erkölcsi értékrendszerét igazán ők látták meg. Ebben a korban ők fogták föl az emberi életet erkölcsi műnek, a történetet jó és rossz közötti gigantikus harcnak. Talán nem volt előttük ismeretlen az antik emlékirat-irodalom, különösen annak anekdotázó része. Azonban bizonyos, hogy nem mint külön személyiségek írják a naplót, hanem mint közösség tagjai, akik régen elhagyták a család és születési hely kapcsolatait. Az öntudatos élet-szemlélet a renaissanceban a legerősebbre fokozódott. A stílus uralma következett be, amely a ruhától a gesztuson keresztül a beszédig mindent öntudattal művelt, csoportosított, fölépített és inszcenált. Ebben a világban a magános személyiség a középpont. Ezért a történetírás is sokkal hamarabb válik személyes jellegűvé, novellisztikusan eleven stílusúvá, gyorsabban bontakozik ki belőle a napló és emlékirat, mint az oknyomozó módszer, vagy a komoly, átgondolt régiséggtani-iskola tanítása. Közben az írásbeliség is rohamosan terjed, mert az a vágy terjeszti, hogy az emberi mű biztosan helyeztessék el a világban, rögzítettessék helye, ideje és lefolyása. Elszaporodnak az akták, rubrikák és levelek. Nemcsak a jogi cselekmény, de minden cselekvés, írásbeli képet kér. Minden meg akar maradni, ami érdekes és úgyszólván minden érdekes: utazás, adásvétel, fölszólalás, levelek és a többi. Ekkor, a középkor végén Salimbene, vagy a magyar «János minorita» leveleket, jeleneteket,

idegen nyelven elhangzott párbeszédet, mondásokat, pletykákat, sőt erőteljes szitkokat is beleszó naplószerű kortörténetébe.

A humanizmus hatására visszanyúltak az ókori anekdota-irodalomhoz, az úgynevezett apophteg mákhoz. A divatot Petrarca kezdte s követője, Giovanni Conversino da Ravenna, folytatta. Már e kezdeti állapotában is vannak magyar vonatkozásai, hiszen Giovanni da Ravenna emlékirataiban megkapó fejezeteket szentel a magyar hősiességnek, Nagy Lajos udvarának és a királyi családnak. A nápolyi Beccadelli a fejedelem, Aragoniai Alfonso dicsőítésére használja föl az emlékiratot. Enea Silvio Piccolomini ezt a változatot hozza át Közép-Európába és Galeotto Marzio végleg helyi példaképet ad számára Mátyás királyról írott emlékiratában. Az öreg emlékirat-író, Giovanni da Ravenna talán mentesebb a hízelgéstől, mert már nem szorul rá senkire és semmire és csak emlékeinek él. Galeotto Marzio azonban túlesz minden elődjén példái frissességével, de főként azért, hogy a maga személyét egészen előtérbe helyezi. Művének állandóan két hőse van: a csodálatos Mátyás király s az önmagát nem sokkal kevésbé csodálatosnak tartó szerző. Galeotto úgyszólván mindenütt jelen van, mindig szellemeset, de legalább is bölcseset mond, Galeottot üldözik, de felmagasztosul, Galeotto tanácsokat osztogat, Galeotto kitüntetésekben részesül. A király igazat ad Galeottonak, a király megpirongatja azokat a személyeket, akik véletlenül Galeottonak is ellenségei és megdicséri azokat, akik véletlenül jóakarói és barátai. Éppen a szerző részrehajlása kapja meg az olvasót. Gazdag, nyugtalan és vidám szellem közvetlen megnyilatkozását érezzük lapjain. Heltai Gáspár a Hunyadiakról szóló kortörténeti munkájában (1565) lehet, hogy azért anekdotázik oly bőszéggel, mert már ismeri Galeotto munkájának 1563-i bécsi kiadását. Ugyan maga Bonfini is szívesen sző anekdotákat kortörténeti munkájába. Benczédi Székely István, aki Heltainál néhány évvel korábban adta ki «Chronica»-ját (1559), ugyancsak a divatos történeti módszer alapján szövi bele elbeszélésébe a Mátyás királyról szóló népi «trufák» jónéhányát.

Az emlékiratnak ez az erősen irodalmi ága továbbfejlődött a XVI. század végétől kezdve. Az emlékirat egészen befelé fordul. Szerepe van benne annak, hogy közkinccsé vált az úgynevezett «történeti politika», amely a történetet politikai okulásra használta föl. A történeti műveket tömegesen magyarázták a jelen szempontjai szerint. Az új történeti alkotásokban

elszaporodott az a meggondolás, hogy politikai okulás végett írják le az eseményeket. A módszert gyorsan átvitték az egyéni életre is: fel kell jegyezni az élet eseményeit a magunk és mások okulására. Petrarcában és Szent Ágostonban találnak e befelé forduló emlékirat-típushoz közvetlen mintát. Veresmarti Mihály «Megtérése Históriáját» (1593–1620) már Szent Ágoston ihleti. Az író a maga életét Szent Ágostonéhoz igyekszik hasonlónak tenni és aszerint ábrázolja. Az erdélyi Haller Gábor 1630–44-ig terjedő naplójából is valami ilyesféle keletkezett volna, ha élete nem fejeződik be annyira tragikusan. Az irodalmivá fejlődő naplóra igen jellemző rövid-előszava, amelyből kiderül, hogy a megtisztulás és a számadás vágya adta kezébe a tollat. «Elmult éveiből egyéb haszna sincs az embernek, mint hogy napjainak és elmult cselekedeteinek javíthatatlan hiúságára emlékezzen. Szerencsétlen, sőt ostoba, aki csak a jelenre gondol s elhanyagolja a múltat, mert a jelen csak pillanatnyi s ezért nem tud bennünket oktatni. De a múltból a jelenre és a jövőre lehet következtetni. A múlton gyakran gondolkodni annál hasznosabb, mert rosszul töltött életünket emlékezetbe idézve föltámad bennünk a szégyenkezés és életünknek bírálata. A hiú életben azt kell boldognak tartanunk, – ha van boldogság ezen a töredékes világon – aki a mult cselekedeteiből okulva jelen életét jól tudja kormányozni.» A vallo-másszerű emlékirat, illetve önéletrajz igazi augustinusi példái azonban Bethlen Miklós «Elete» és II. Rákóczi Ferenc «Confessio peccatoris»-a. Mindkettő nyíltan utal az augustinusi példára. Bethlen Miklós még «amaz nagy doktor Franciscus Petrarcat» és Jacques Auguste de Thou francia emlékirót is megnevezi mint eszményeit.

Ugyancsak irodalmi gyökerű emlékirásunknak az a válfaja, amelyet általában útinaplónak neveznek. Az útinaplónak ugyancsak megvannak a középkori előzményei. Zsigmond király idejében, amidőn a kalandvágy a leghatalmasabbra szökött a magyar udvar környezetében is, indult Tari Lőrinc hosszú zarándokútjára, melynek során meglátogatta Szent Patrick írországi Purgatóriumát. Az emlékirat formájában megírt jegyzőkönyv szolgált a monda alapjául, de lehetséges, hogy a szerző maga is kiegészítette. Útjának történetét a kortársak útleírásnak tekintették s ezért egy korabeli kódex latin bejegyzésének tanúsága szerint történetét kikerekítették, megtették az egész világot bejáró kalandos hősnek, nyilvánvalóan Jean de Mandeville fantasztikus «Voyage d'outre mer»-je alap-

ján. Ugyanannak a vágnak kifejezése, mint amely a keresztes-lovagokat s a Földközi-tengeri hajósokat sarkallta. Ezt követte a humanista ihletésű útleírás, Herodotos, Xenophon és mások mintájára. Követségben járó humanisták egymás példáján buzdultak föl. Igen jellemző Cuspinianus «Diarium»-a az a1515-i háromkirály-találkozóról, már csak azért is, mert ajánlásában mélyen belevilágít az emlékiró lélektanába. «Idegen országok és provinciák szertartásait, szokásait és történetét» akarja fölkatni. Ugyanakkor azonban bizonyítani kívánja az utókor előtt, hogy élt: «Úgy nem szabad élnünk, hogy ne tudjon senki róla, hogy mi éltünk, de inkább úgy élni, hogy valamilyen emlékekkel bizonyítsuk, hacsak lehetséges, a mi életünket.» Ugyanez az alkalom hozta létre Bartholinus Riccardus olasz humanista színes útinaplóját, amely versből és prózából van egybefonva, az «Odeporicont.» Magyar nyelvű útinaplónak tekinthetnénk Mindszenti Gábor naplóját János király végnaplóiról. Kétségtelen, hogy egy utazás történetét adja elő, amelyet a halál fejezett be, mégis inkább a haza szempontjából súlyos eseménynek elbeszélése, tehát történeti memoriale. Viszont teljességgel útinapló Verancsics Antal tizenhárom évvel későbbi munkája Budáról Drinápolyba vezető útjáról. Életrajz és útinaplószerű Kovacsóczy Farkas búcsúbeszéde, melyet Padovában intézett Berzeviczy Mártonhoz. (1572). A nagyreményű magyar ifjú Kendi Farkassal, Kubinyi Lászlóval és két idegen padovai társával tanulmányai befejeztével végigjárta Itáliát egészen Szicíliáig, az Arethusza forrásáig. Kovacsóczy Farkas végigkíséri útjukat és forró buzdítással fejezi be beszédét. Szerinte maga Itália bíztatja a magyarokat: siessenek haza országuk segítségére, mert hiszen azért tanultak, azért művelték magukat, hogy szavukkal segítsék Magyarországot szabadsága kivívásában. Az Európát végigjáró peregrináló diákok sokszor vezettek naplót, mint Szenczi Molnár Albert is és örökségüknek tekinthető a magyar útleírás modern irodalmi formája.

Verancsics Antalnak előbb említett útinaplója azonban egy követség körülményeiről beszél. Valóban figyelniük kell arra a gócpontra, amely az emlékiratot legbövebben táplálta, a kancelláriára. Hozzájárult ugyan a deákság által terjesztett írásbeliség is, mert csak a kettő együttes hatására alakulhatott ki a magántermészetű napló és emlékirat. Itáliában a kereskedelmi írásbeliség egy időben formálódott ki a kancelláriákkal, mivel mindkettőt a római hagyományú okiratszerkesztés indította el. A kereskedők már korán, a XIV. században

olyan naplót írtak Firenzében, amelyekbe lassanként tágabban értelmezett ügyeket is fölvettek. Vakmerő és nagyvonalú kereskedőgyéniségek, mint Buonaccorso Pitti, szélesen megírták érdekes élményeiket. Körülbelül egyidős a Névtelen Firenzei «Diárium», Ser Naddo de Montecatini emlékirata. E naplóírás és a kancelláriai tudós történetírás között áll a Villani testvérek «Kronikája», amely tovább fejlesztett naplónak tekinthető. De még messze van az az idő, amikor Marin Sanudo megírja klasszikus «Diari»-it. A XV. században Firenze és Velence politikai biztosai egyre-másra küldenek jelentéseket udvarokról, politikai tárgyalásokról és hadjáratokról. Ebben a formában is Machiavelli és Guicciardini alkották mind a mai napig a legklasszikusabbat.

A francia memoire-irodalom első alkotásainál valami módon mindig érezhető az itáliai buzdítás. A legelső francia memoire-írónak, Philippe de Commines-nek XV. század végén írt munkája Angelo Cato-nak köszönhette létrejöttét. Ez az olasz pap, aki mint XI. Lajos orvosa és udvari papja, majd viennei érsek Franciaországban élt, meg akarta írni urának élettörténetét. Ezért szüksége volt forrásra, még pedig olyan embertől való adatokra, aki résztvett az eseményekben. Csofátosképpen Montaigne is olasz útinaplót ír, Joachim du Bellay memoire-jai versben és prózában egy itáliai utat örökítenek meg. A Julius Caesar példáját követő Blaise de Montluc Itáliában katonáskodik, mint kapitány. Ugyanezt mondhatjuk végül Magyarországról is. A legelső magyarországi napló Paulus de Paulo zárai patricius és politikus naplója, a XIV. század utolsó és a XV. század első évtizedéről. Legrégibb emlékiratunkat az olasz származású váradi kanonok, Rogerius írta levél formájában a tatárveszedelemről. Ez a híres «Carmen miserabile» folytatás nélkül nem maradt: ugyanis kiadták Thuróczi függelékeként és Szerémi, a népies Thuróczi buzgó olvasója követi példáját. Ő is levélformában ír Magyarország pusztulásáról. Szerémi nyelve igen gyöngye deák-latin. Alig tud ellenállni a nemzeti nyelv ostromának, minduntalan magyar kifejezéseket kever mondataiba, hazafiúi fájdalomra hivatkozik, «édes hazájáért ír», amely nemzete s amely miatt «éjjel-nappal sírva panaszkodik».

Az idő Rogerius és Szerémi György között nem telt el hiába. A kancellária Mátyás király idejében elérte az itáliai kancelláriák színvonalát. A király nevében küldött beszámolók egyes haditettekről, a király számára küldött követjelentések, összefogla-

lások tárgyalásokról semmiben nem különböznek az olasz memorialektól. A Mohács előtti években nemcsak olaszok és németek írnak országgyűlési diáriumot, de magyar ember is, Császár Mihály, II. Lajos secretariusus, aki a hatvani országgyűlés tárgyalásait örökítette meg (1525). Viszont a hadijelentésnek nem mindennapi példaképe Brodarich István leírása a mohácsi csatáról. Ebből merített minden későbbi történetíró. Ez esetben a cselekvő ember s a szemtanú-történetíró szerencsésen egyesült. Ugyanilyen mélyen volt alkalma belepillantani a történésekbe Verancsics Antalnak. Meg akarta írni a magyar történelem Mátyás halálával kezdődő periódusát s ezért céltudatosan művelte az egyes események földolgozására törekvő «memoriale»-t. Követ-naplói, egy-egy levele, Joviushoz írott javításai, dialógusai nem rekeszthetők ki az emlékiratok sorából. Viszont kétségtelen, hogy a politikai memoriale legszebb formáját Forgách Ferenc valósította meg 1561-ben. «Deliberatiót» intézett Ferdinánd királyhoz a moldvai vajda, Heraklides Jakab érdekében Erdély és Magyarország egyesítéséről. A mű teljesen machiavellista szellemű. Mikor később átállott az erdélyi fejedelemhez és nagy történeti művének írásába fogott, a főntebbi emlékiratot életrajzzá bővítette. Körülbelül olyan szerű képét adja ennek a bizarr alaknak, aki keveréke volt a zsarnoknak és a fölvilágosult uralkodónak, mint amilyen típus-életrajzot teremtett Machiavelli Castruccio Castracaniról. A memoriale-írás egyre szélesebb körökre terjed. A várháborúk korában már szinte rendszerré válik, hogy a kapitányok emlékiratot szerkesztenek föladatuk végrehajtásáról. Persze csak akkor tekinthető maga a kapitány a szerzőnek, ha művelt ember. Egyébként a deákra hárul ez a föladat is. Ilyen katonai memorialek a Babócsa ostromáról szóló (1556.) és Horváth Márk jelentése Szigetvár diadalmas védelméről ugyanebből az évből. Homonnai Drugeth Bálint «Diárium»-a már egész háború történetét foglalja magában, Bocskai István hadjáratáét (1600–1605). Ez időtájt már szinte természetes, hogy az előkelő főurak, mint például Illésházy István és azok titkárjai, mint Thurzó György nádor titkára, Závodszy György napló- és emlékiratírással foglalkoznak. Hiszen már a XVI. század második felében eljut a divat egyszerűbb polgárokig is. Tulajdonképpen dilettáns írók, akik a nagyurak példájára, fontoskodva, vagy a hazáért való aggodásukban adják elő azokat az eseményeket, amelyekben valami oknál fogva résztvettek. Igen jellemző Bornemisza Tamás budai polgár emlékirata: «Im, egy

emléközetet irok negyven és negyvenegyedik esztendőben, minemű veszedelöm lett Magyarorszáiban és Buda mimódon jutott török Szulimán császár kezébe kibin nagy részében inkább mind ott voltam.» Büszkélkedik jólétesültségével s avval, hogy még sokat tudna mondani: «De az üdő nem engedi, jóllehet immár Magyarországon nem sokan vadnak, kik az dologról illen módon megemleközzenek, mert mind elhót-tanak.» Arról van ugyanis szó, hogyan akarta Bornemisza Tamás társaival együtt Ferdinánd kezére játszani Budát. Az emlékirat Verancsics Faustus kezeírásában maradt fenn és így lehet, hogy 1573 táján íródott, jóval Ferdinánd király halála után, midőn Verancsics Faustus végleg visszatért külföldről. A késői eredetet alátámasztja Bornemisza vallomása, hogy kortársai közül, akik jelen voltak Buda 1541–41-i viszontagságai idején a magyar fővárosban, immár kevesen vannak, mert mind elhaltak.

Az emlékirás divata Erdélybe korán átplántálódott. Ennek magyarázata, hogy aránylag közrendű emberek fontos politikai szerepet töltöttek be, nem szólván az előkelőkről, akik az erdélyi tárgyaló politika követelményeinek megfelelően gyakran jártak a szultánnál s a császári udvarban. Bizonyos értelemben erdélyinek nevezhető Laski Jeromosnak, az ismert lengyel diplomatának és kalandornak 1527–28-i követi naplója, amidőn Szapolyai János király nevében Szolimánnál járt. Buzgó diárium-vezetők a szászok s jellemző erre a brassai cserzővarga, Bánfi Péter emlékirata. Az már azután természetes, hogy Bánffy Gergely erdélyi főnemes naplószerűen megírta János Zsigmond és II. Szolimán találkozását (1575), hogy Benkő Máté a fényes Portához való követségét megörökítette (1619). Kiváló alkotás az Enyedi Pál nevében fennmaradt emlékirat (Éneke az erdélyi veszedelmekről), amelyről Szekfű Gyula bizonyította be, hogy Szamosközy István munkája.

Talán a legjellemzőbb alkotása ebből az időből Borsos Sebestyén krónikája, amelyet unokája, Nagy Szabó Ferenc folytatott. Az unoka alkotása az érdekesebb. Az utókor felé, «ad posteris lectores» fordul. Emlékiratából érdekes hagyományokról lehet következtetéseket levonni. Az öreg Borsos Sebestyén emlékirata egy regisztrum után következik, amelyben összeszámolta arany-ezüst holmiját, egész vagyontkáját. Nagy Szabó Ferenc is eképen beszél: «Ezen könyvet Regisztrumnak rendeltem volt, hogy légyen, de ugy látom, hogy immár az néhány hátramaradott napjaimon el lehetek ilyen Regisztrum

nélkül; kisebbel is megérem, hanem ebben akarok – Isten velem lévén – valami Memorialet, avagy lett dolgokat írni, az melyek országunkban, városunkban és hazám, magam és nemzetségemben eltöltene és egyéb dolgokat, ami illendő lészen ide írok». Amint Firenzében a kereskedelmi, gazdasági jellegű írásbeliségből bontakozott ki egy fajtája a naplóírásnak, éppenúgy ezek a registrumba írott naplók egy hasonló irányú, de hazai fejlődést mutatnak. A gazdag polgár, akinek javát már érdemes számbavenni, de aki még nem tarthat deákot, utánozza a nagy urak deákjait. Azok szabályos gazdasági műveleteket végeznek, jegyzékeket, szerződéseket, leveleket és utasításokat írnak és – ami evvel korán együttjár – naplót vezetnek. Sőt a világi urak ugyanígy járnak el. Gyulafi Lestár, akinek történeti följegyzései is becsesek, gazdasági és hivatali természetű naplót vezetett. Mártonfalvai Beteges Imre deák a Török-család primus familiárisa «Szolgálatjárul röviden való emléközet»-ében, amely 1585-ből való, tulajdonképpen azt akarta elérni, hogy egykori urának unokái, akik már nem tudják, milyen sok szolgálatot tett Török Bálintnak és özvegyének, adják vissza néki a köveskúti jószágot, amit szolgálataiért nyert annakidején. Nem lehet eldönteni, hogy memoriale, vagy önéletrajz-e ez a védekező természetű irat, de nem is lényeges az elválasztás. Egy naplótöredék van hozzácsatolva 1555-ből, amelyben részletesen föltárja, miként vették vissza tőle a jószágot. Tehát a Török-család első familiárisa, Imre deák «Emléközetének» megírása előtt harminc évvel már rendszeres és részletes naplót vezetett, még pedig, akárcsak egy másik familiáris, Mindszenti Gábor, magyar nyelven. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a két nyelven művelt deákoknak nagy szerepük volt a napló magyar formájának megteremtésében. A budai basák magyar levelezésének erőteljes, de csiszolt magyar stílusát tekintve, az a benyomásunk, hogy a török szolgálatban álló magyar deákok szívesebben írtak magyarul, mint latinul, biztosabbnak érezték magukat anyanyelvük nyilvános használatában, mint a latin stílus szabályai között. Valószínűleg a basák is gyakrabban tudtak magyarul, mintsem latinul.

Lehet, hogy evvel magyarázható, hogy a bécsi haditanács-tól nem voltak hajlandók elfogadni latin nyelvű leveleket s határozottan megkívánták, hogy magyar levelekre magyarul válaszoljanak. De lehet, hogy ebben bizonyos politikai hangsúly is volt.

Nagy Szabó Ferenc említett naplójában van egy másik figyelemreméltó jelenség. Többször hivatkozik kalendáriumokra: «A kalendáriomban látom kezdettek valami históriát irogatni, melyet kezdettek el, amint látom, írni az elmúlt 1613-i esztendőben és azóta minden esztendőben szaporítják aprónként. De amint látom és olvasom valami különbözőség vagyon benne, mert amint az egyik kalendáriomban vagyon, a másikban különben vagyon. Sőt még az kézírásban is...» Arra a szokásra utal itt Nagy Szabó Ferenc, hogy az asztrológiai naptárakban, azaz ephemeridesekben, csiziókban, kalendáriumokban található üres lapokra bejegyezték a nevezetesebb eseményeket. Maguk a kalendáriumok is feltüntették, ami fontosabb dolog történt. Ebből a szükségletből jöttek létre a Geschichtskalenderek, amelyeket 1600-tól kezdve oly sokáig adtak ki. Naptárak üres lapjára írt történeti följegyzéseket: Oláh Miklós, Kecset Márton, veszprémi püspök, Tordai Zsigmond. Nemcsak Szabó Nagy Ferenc, de műveltebb naplóírók is állandóan utalnak a kalendáriumokra. Ezek a kalendáriumi bejegyzések mintegy alapot szolgáltatottak a családi krónikára is, mert a kalendárium a család birtokában maradt s a bejegyzéseket újabb és újabb kalendáriumokban folytathatták a család egymásután következő tagjai. A családi krónikára érdekes példát nyújt a Pálóczi Horváth-család 1622-ben kezdett naplója. A kalendáriumi bejegyzések már szinte gépiesek. A szokás általánosan elterjedt és aligha gondolt valaki is arra, hogy miből eredt. Eredetileg antiphonariumokba, breviáriumokba, az egyházi naptár mellé odajegyezték az elhalálozásokat s később más nagyobb eseményeket is. Meg kell még jegyezni, hogy a napló- és emlékiratírók többször hivatkoznak a «minutákra», azaz apró, cédulákra írt feljegyzésekre, amelyeket fölhasználtak a rendszeres bejegyzéseknél.

A politikai jellegű memoár irodalom és a hagyományosan irodalmi emlékirat a század vége felé kapott külső buzdítást az ideérő európai divattól. A nagy franciaországi politikai válságok és harcok igen gazdag memoriale irodalmat eredményeztek. Ekkor keletkeztek az emlékiratok nagy francia példái is. Itáliában sem csökkent, sőt fölötte elterjedt a korábbi hagyomány és az erősen olasz kapcsolatú bécsi udvarba inkább innen plántálódott át. Zsámboky János könyvtárának jegyzéke azt mutatja, hogy a francia politikai irodalom is rendkívüli bőséggel volt benne képviselve. Magyarországon is megindult a társadalmi divat és innen már gyors fejlődés vitt Misztótfalusi

Kis Miklós «Mentségé»-hez, Bethlen Miklós önéletrajzához, s a «Confessio peccatoris»-hoz.

Nem lehet elhanyagolni néhány rokonjelenséget sem, amelyek szorosan csatlakoznak az emlékirathoz. Éppen emiatt nyertek helyet az első kötetben. Ilyen rokonjelenségek a Magyarországon ekkortájt megjelent földrajz-történeti irányú Blondus-iskola, valamint a történeti kommentár, melynek Forgách Ferenc sokáig egyetlen nagy képviselője. Az előbbire Oláh Miklós «Hungaria»-ja, a másakra az említett Forgách Ferenc műve, a «Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii» szolgálhat például. Mindkettő európai szemmel nézve is nagyjelentőségű. Oláh művéhez némileg figyelemmel kell kísérnünk a benne előforduló módszer kialakulását. Flavius Blondus «Italia illustrata» című munkájával nagy hatást ért el, mert benne először egyesítette a régészetet, néprajzot és földrajzot a történetírással. Olyan történeti formát talált, amely teljesen megfelelt a renaissancenak. Módszerének hatása a nemzeti öntudat kifejlesztésére mindenütt igen nagy volt, amerre csak elterjedt. Ő szemlélte először az egyes országok történetét úgy, mint földrajzi, nemzeti egység önálló, intézményszerű fejlődését. A modern európai nacionalizmus csak az önálló történeti tudat nyomán képzelhető el. Középeurópában vele egyenlő súlyú, sőt nagyobb hatást ért el Enea Silvio Piccolomini, még inkább geografikus történetírása. Piccolomini szívesen sző bele az egyes helyek jellemzésénél személyes emlékeket az aktuális állapot tárgyalásakor. A két mester módszerét követik azok a német humanisták, akik egy-egy északeurópai territóriumnak vagy néptörzsnek eredetét és földrajzát adják. A «Germania illustrata» eszméje vezethette Beatus Rhenanust, a «Rerum Germanicarum libri tres» szerzőjét, Aventinust a «Germania illustrata» megírásában, amelyből csak az első könyv készült el. Behatóbb vizsgálat azt is meg tudná állapítani, hogy Tacitus «Germania»-ja milyen mértékben hatott a németországi Blondus-iskola célkitűzéseire. Albert Kranz, hamburgi történetíró már kisebb egységeket választott, mint például «Saxonia» (1520), «Vandalia» (1519.), «Dania» (1564). Ebbe a tudományos irányba tartozik s valószínűleg éppen Albert Kranz példájára írta Oláh Miklós «Hungaria» (1536) című munkáját. Nála különösen Enea Silvio Piccolomini követése és használata állapítható meg. A magyar Blondus-iskola célkitűzése azonban nem annyira elvont és tudós jellegű, mint németországi változata. Földrajz-történeti munkáink a török elleni harcok hadszínterét adják

s igyekeznek megkönnyíteni a kereszténységért harcoló katonák feladatát. Nem sokkal Oláh Miklós műve után írja meg Verancsics Antal hasonló módszerrel Moldva, Oláhország és Erdély illusztrációját. Reichesdorf György császári titkár «Chorographia Transsylvaniae» című 1550-ben írott művét egyenesen buzdítással fejezi be. A Bél Mátyás által később felújított «államismereti-iskola» őseit kell látnunk ebben a történetírásban. A leginkább lényeges azonban a mi szempontunkból az, hogy Oláh Miklós műve erősen emlékiratszerű. Anekdotái, történetei, melyeket a «Hungaria»-ba beszótt, közismertek. Éppen első kötetünkben van méltóan képviselve a magyar Blondus-iskola, mert a «Hungaria»-ból Erdély leírása, nemzetiségeinek taglalása, a székelyek eredete talált benne helyet és kiegészítésül Verancsics Antal hasonló szellemű és tárgyú leírása, amely különösen a székelyekről mond igen érdekes megfigyeléseket és adatokat. Verancsics szóbanforgó munkája a «De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpinae» tulajdonképpen függelék, amely háttérül szolgált egy kortörténeti munkájához, János király és Szolimán háborújához. E műve közeláll a kommentárhoz, a korszak történetírói irodalmának legmagasabb rendű kifejezéséhez.

Bár befejezetlenül és lecsiszolatlanul maradt ránk, mégis nemcsak a korabeli magyar történetírásnak legkiválóbb, de az akkori európai történetírásnak is egyik legjelentősebb munkája Forgách Ferenc «Kommentárjai». A szerzőt némileg befolyásolták L. Tubero Dalmatának éppen általa felfedezett «Kommentárjai». A kesernyés dalmata történetíró, akit érdemtelenül hanyagolnak el, sok tekintetben bátorította, különösen erkölcsi ítéletek kimondásában. Forgách Ferenc műve azonban alapjában véve Tacitusra formázik. A Machiavelli-kultusz nyomán támadó úgynevezett «történeti politika», amelyről már szó esett, különösen kedvelte a keletkező barokk államforma kezdetén a római császárkor történetíróját, Tacitust. Olyképpen kommentálták, mint ahogy Machiavelli Titus Liviuszt. Azonban ezt a nagy kommentátor-irodalmat szinte megelőzi Forgách Ferenc. Németalföldi útja alkalmával, a bécsi udvarban és többszörös padovai tanulmányideje alatt azonban módja volt nem csupán a teljes Tacitus-kiadásokat és fordításokat megismerni, de főként Tacitus tanításának első alkalmazását, a «mos Gallicus ius docendi»-t. A módszer eredetileg olasz embernek a műve, Andrea Alciatonak. Továbbépítője Emilio Ferretti, ugyancsak olasz. Céljuk az volt, hogy helyreállítsák

a törvények eredeti szellemét és a hozzájuk tapadó tömérdek glosszától megtisztítva, a régiségtan segítségével, az antik írók alapján helyreállítsák a régi élet és állami szervezet képét, bemutassák egész funkcióját és így megértessék a jogszabályok létrejöttét. Ennek a műveletnek legfontosabb auktora Tacitus volt. A filológus jogászok látták a jogszabályokat létrehozó erőket s történetiszemléletük éppen ezért machiavellista is volt. Az irány nagy, végső összefoglalója Jean Bodin, a hírhedt «Methodus» szerzője, amely munkát még módjában volt Forgáchnak megismerni. A padovai egyetem a konzervatív jogot tanította. De a magyarok és a többi északi nemzetek követelték, és végül is keresztülvitték, hogy az egyik katedrán az új módszerrel tanítsák a jogot. Éppen Forgách Ferenc jó barátja s pártfogoltja, akivel 1568-ban útját együtt teszi meg, Berzeviczy Márton ír Marc Antonius Muretusnak áradozó levelet az új módszer egyedüli helyességéről. Forgách azonfelül ismerte a híres francia jogásznak, François Hotmannak politikai röpiratait s egy Tacitus szellemében írott németországi latin munkát, a «Grumbach-lázadásról» (*Bellum Gothicum*). Művében nem szolgálai módon követte Tacitust, hanem egy eredeti gondolkodó és nagyarányú személyiség erejével. Talán a Claudius-ház rajza irányította Izabella és János Zsigmond ábrázolásában. De meggyőződése lett a XVI. században kialakuló gondolat, melynek kirepítő fészke talán éppen Padova volt, hogy a történelem színjáték az égiek mulattatására, sőt gyakran tragédia és az uralkodó családok bűnei nemcsak magukra a családokra hatnak ki, de országokra és népekre.

Forgách Ferenc komor történetírása néz először szembe Erdély helyzetével. Vágyakozik Mátyás király után, a régi Magyarország után, melynek még árnyképe sem maradt meg. Ő maga is úgy vélte valamikor, hogy egyesíteni kell a két országrészt, s csak később vált a «kis-magyar» koncepció hívévé. Úgy látta, hogy Erdélyt a császár nem tudja megvédeni, a török viszont közel van, nem marad más hátra, mint függetlennek megtartani az erdélyi országrészt, békességben a törökkel. Történeti munkája eleven és gyakran szenvedélyes, telve emlékeivel. Beleszövi őket s a maga személyét nem szorítja háttérbe, tudja, hogy kicsoda. A kommentár amit írt, egy kiváló államférfi és gondolkodó tágabb értelemben vett emlékirata. Ilyen emlékirat jellegű a reformátorok és egyháziak egyháztörténeti munkássága is. Ugyanis olyan eseményeket írnak le, amelyekben résztvettek s gyakran vezetőszerepet

játszottak. Heltai Gáspár például páratlanul, eleven színes ábrázolását adja a «Hálóban» a Segesvári Disputának, Szántai István mester viszontagságos küzdelmének. Róla írja viszont Arator István, az utána következő emlékirat-szerző, aki a «Brevis et succincta descriptiót» katolikus szempontból alkotta meg, hogy «a lutheránus eretnekséget Erdélybe legelőször Heltai Gáspár szász nyomdász hozta be». Arator István a protestáns felekezetek elterjedését írja meg Erdélyben, ugyancsak a szemtanú és cselekvő szavával beszél, hiszen egyike a kor legnevesebb jezsuitáinak, akinek bibliafordítását Káldi György fölhasználta. Kiűzve Erdélyből Zniováralján emlékiratszerűen írja meg említett történeti munkáját.

A kialakuló emlékirat-irodalom egyes alkotásaiból van összeállítva az első kötet tartalma olyképpen, hogy belőle kibontakozik Erdély születése. Minden emlékiró egy-egy újabb szint visz bele s Erdély történetének egy-egy újabb periódusát ábrázolja a maga személyiségén keresztül a szemtanú élő előadásában. Oláh Miklós és Verancsics Antal a «Tündérországot» mutatja, hegyeit, termékeny földjeit, kincseit és népeit. Heltai Gáspár legnagyobb fiainak, a Hunyadiaknak történetét, akikről erőt merítettek a késői utódok, Mindszenti Gábor az Erdélybe húzódó Szapolyai János végső napjait mondja el, mint igaz és hű ember. Nagy bizonyosságát adja annak, hogy voltak s talán éppen az erkölcsi szempontból legkiválóbbak között sokan, akik magyarnak látták János királyt, nagynak, méltóságteljesnek és főként igaznak. Olyannak ábrázolta, amilyennek szerették volna látni és sem vereség, sem árulás, sem megcsúfoltatás nem tudta szétfosztani bennük ezt a képet. Erdély történetét Forgách Ferenc műve folytatja. Milyen megkapó az ellentét az egyszerű familiáris s a kiábrándult, embereken meglehetősen élességgel átlátó kancellár között. Amaz föltekintett az urára, Forgách Ferenc mindenki fölött érzi magát. Sokat adott Erdélynek, az önálló ország eszméjét, tanítványain, barátain keresztül művelt vezető politikusait. A három nemzet és a négy vallás országa ekkor kezd élni. Megindul benne az a hatalmas, eleven politikai élet, amely tömérdek szenvedésen keresztül, de mégis átvezette és megtartotta Erdélyt. Az erdélyi „tudományos iskola” (Kovacsóczy Farkas, Berzeviczy Márton, Gyulai Pál és mások) Forgách Ferencnek és Padovának köszönhetette létrejöttét. Ők akkor, amidőn azt javasolták, hogy Erdély alakuljon át arisztokratikus köztársasággá, tényállapotot akartak kifejezni: a politikában főrangú családok vettek részt a

legaktívabb módon, de köznemesek, vitéz kapitányok, polgárok éppúgy küzdöttek Erdélyért. Ez a magyarázata az erdélyi emlékirat-irodalom gazdagságának s ez a magyarázata annak, hogy Forgách Ferencet olyanok folytathatják, mint Borsos Sebestyén, és Szabó Nagy Ferenc s ezek ismét egy főúrnak, Bánffy Gergelynek adják át a szót. S végül kiegészíti a képet az egyházak küzdelme, amelyből ekkor volt születőben az erők viszonylagos egyensúlya és az evvel járó viszonylagos türelem.

KARDOS TIBOR